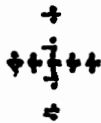

De koemelkers rondom Groningen

~~HET OUDE CONSUMPTIEMELKERSGEBIED
RONDOM DE STAD GRONINGEN.~~

door
J.G.Bakker
Prov.weg 1
SAUWERD.

V O O R W O O R D.

In het kader van de studie aan de Landbouwhogeschool te Wageningen werd door ons voor Prof. Dr. E.W. Hofstee, hoogleraar in de sociographie en de sociologie, een studie gemaakt van het oude consumptiemelkersgebied van de Stad Groningen. De opzet van deze studie was om dienst te doen als een ingenieursscriptie.

Daar verwacht mocht worden, dat voor de inhoud van deze scriptie bij verschillende Groninger instanties op het gebied van de Landbouw belangstelling zou bestaan, verzocht Prof. Hofstee ons, de scriptie te laten stencillen, en op beperkte schaal te verspreiden. Wij hebben hieraan gaarne voldaan. De inhoud werd nagenoeg ongewijzigd gelaten. Daar het onderzoek voor een ingenieursscriptie, waarvoor men slechts een beperkte hoeveelheid tijd beschikbaar kan stellen, slechts vluchtig kan zijn, zijn onjuistheden niet geheel uitgesloten. De lezer wordt verzocht, dit stencil allerminst als een publicatie te beschouwen. Daar de gegevens voor deze scriptie in Mei 1955 zijn verzameld, zijn enkele gedeelten reeds weer verouderd.

Veel dank zijn wij verschuldigd aan verschillende Groninger functionarissen, die ons vele waardevolle gegevens hebben verschaft. Eveneens aan de Heer H.W. Leemborg en Mej. A.H. de Leeuw, verbonden aan de Chr. Landbouwwinterschool te Groningen, die het stencilwerk op zich hebben willen nemen.

Wij hopen in onze opzet te zijn geslaagd, en houden ons voor critische opmerkingen aanbevolen.

Sauwerd, Juli 1956.

Door grote navraag naar deze scriptie, waarvan niet kon worden volstaan, werd een tweede editie in een groter oplage overzocht. Hiertoe werden enkele Groninger bijdragen

I N L E I D I N G.

In het Groninger kleigebied kan men in grote lijnen een viertal categorieën boeren onderscheiden: de bouwboeren, de boeren der gemengde bedrijven, de veehouders en de koemelkers.

De bouwboeren kenmerken zich over het algemeen door grote bedrijven met kapitale bedrijfsgebouwen en extensieve teelten, vooral in het Oldambt, waarbij de graanteelt een grote plaats inneemt. Een groot deel der bouwboeren is aandeelhouder van de in Groningen aanwezige strocartonfabrieken, vooral in het Oostelijke deel van de provincie. De strocartonfabrieken betalen het laatste tiental jaren voor het geleverde stro zeer hoge prijzen, waardoor de graanteelt nog eens extra wordt gestimuleerd. De strocartonfabrieken worden wel eens de kurk genoemd, waarop de Groninger akkerbouw drijft. In de Noordelijke Bouwstreek nemen de meer arbeidsintensieve gewassen een iets grotere plaats in.

De Groninger bouwboeren zijn vermogend, hebben doorgaans een goede opleiding genoten, en hebben een brede algemene ontwikkeling. In het landbevoorradingsstelsel zijn het doorgaans leidende figuren. Ze genieten een hoog sociaal aanzien. De sociale verhoudingen zijn hier over het algemeen nog sterk voor verbetering vatbaar. HOFSTEE (5) heeft uiteengezet, hoe de oorspronkelijk patriarchale verhouding tussen boer en arbeider, gekenmerkt door gezag en verantwoordelijkheid enerzijds en vertrouwen en afhankelijkheid anderzijds, op het einde der 18de en in het begin der 19de eeuw onder invloed van een aantal diep ingrijpende wijzigingen in het sociaal-economische en culturele leven van de Groninger boerenstand verbreekt werd en sindsdien aan een proces van vermaatschappelijking onderworpen was. Hierbij vond de boer steun in het opkomende liberalisme, dat in het belang van de maatschappelijke vooruitgang voor allen de concurrentiestrijd om het bestaan als onaanvechtbaar dogma zag. De hoopgespannen verwachtingen bleven echter ten achter

bij de werkelijke toestand, waarbij de arbeiders verproletariseerden, en soms bittere armoede leden. Eerst toen een groot deel der arbeidersbevolking onder invloed van DOMELA NIEUWENHUIS in het laatste kwart der 19de eeuw gehoor gaf aan de roepstem van het in opkomst zijnde socialisme, was daarmee een fase afgesloten in de ontwikkeling van de Groninger plattelandssamenleving van een standen- naar een klassen^{struc-}structuur.

Niettemin heeft dezelfde maatschappijopvatting er zonder twijfel in hoge mate toe bijgedragen om de Groninger boerenstand economisch, sociaal en cultureel omhoog te stuwen en een positie te verschaffen, welke thans nog als uniek in Nederland kan worden beschouwd.

Ook de statusverschillen binnen de groep der bouwboeren zijn groot. Daar het begrip stand hier grotendeels samenvalt met de omvang van het vermogen, is de instelling der bevolking materialistisch en "behoudend". Het cultuurpatroon der bouwboeren is echter zo breed, dat men zich niet zal inlaten met illegale praktijken om het vermogen te vergroten. Door de behoudendheid kan een zeker conservatisme in de bedrijfsvoering der tot deze categorie behorende boeren niet worden ontzegd. Ten aanzien van het Oldambt meent het Groninger Welvaartsrapport (16) zelfs de opmerking te moeten maken: "De ondernemingszin, vanouds bij de Oldambater boeren aanwezig, dient krachtiger te worden ~~op~~gewekt".

De boeren der gemengde bedrijven, welke wonen op de overgang van het Centrale Weidegebied naar de akkerbouwgebieden, sluiten nauwer aan bij de bouwboeren dan bij de veehouders. In vele gevallen leent zich de bodem beter voor de veehouderij dan voor de akkerbouw doch door een complex van oorzaken, waarover later, is, in tegenstelling met Friesland, de landbouw zo ver mogelijk in de richting van de akkerbouw verschoven. De akkerbouw wijkt weinig af van die der bouwboeren, en van de etagebedrijven, zoals we die op de zandgronden in de regel aantreffen, is hier geen sprake.

Alleen te afvalproducten van de akkerbouw worden voor het vee bestemd. Aan de verbouw van voedergewassen speciaal voor het vee wordt nagenoeg niet gedaan, of alleen, indien nodig voor de vruchtwisseling. De gewassenkeuze komt grotendeels overeen met die van de zuivere akkerbouwgebieden. Men kan zich afvragen, in hoeverre dit juist is, en door deze boeren ook aan de varkenshouderij niet enige aandacht besteed zou kunnen worden, en de rundveebezetting door meer voederwinning op het bouwland geïntensiveerd.

Overigens staat de veehouderij hier op een behoorlijk peil. Moderne methoden van weidebouw vinden hier ingang. Het ruiteren van hooi wordt vrij algemeen toegepast. Ook fokkers van formaat komen in deze categorie voor, terwijl er een flinke deelname is aan ~~de~~ ^{het} stamboek

Merkwaardig is, dat grasdrogerijen, melkcontrôleverenigingen, verenigingen voor kunstmatige inseminatie, enz., opgericht zijn door bouwboeren en de gemengde boeren, terwijl naderhand ook veehouders lid van deze verenigingen zijn geworden. De oudste melkcontrôleverenigingen vindt men op de rand van het Centrale Weidegebied, in de dorpen Middelstum, Winsum en Oldenove. Ook de grasdrogerijen vindt men daar: Zuidhorn, Winsum, Usquert, Ombildendendam en Zuidwolde. Verenigingen voor K.I. vindt men te Winsum, Onderdendam en Usquert. Telkens vinden we hetzelfde: de initiatieven voor de toepassing van nieuwe werkmethodes in de veehouderij komen van de bouwboeren en de gemengde boeren, waarna ook langzamerhand meer veehouders toetreden. Waar het hier echter veehouderijaangelegenheden betreft, zouden we dergelijke verenigingen in de eerste plaats hebben verwacht in de meer in het midden van het Centrale Weidegebied gelegen dorpen Aduard, Sauwerd, Adorp of Hoogkerk. Daar werden dergelijke initiatieven echter niet geboren. Wij moeten constateren, dat de stoot voor de verheffing van de veehouderij in het Centrale Weidegebied komt van de zijde van de akkerbouw. Bij de T.B.C.-bestrijding bij rundvee waren de akkerbouwgebieden bij de verplichtstelling al grotendeels vrijwillig vrijgemaakt, terwijl bij de veehouders het reactiepercentage nog zeer

hoog was. Ook het verloop van de bestrijding was in de akkerbouwgebieden veel gunstiger dan in het Centrale Weidegebied.

Het ontwikkelingspeil der veehouders contrasteert sterk met dat der bouwboeren. Bij de landbouworganisaties en bij de coöperaties treft men ze weinig in de besturen aan, behalve bij de Coöperatieve Zuivelfabriek "De Ommelanden". Het sociaal aanzien der veehouders is aanzienlijk lager dan dat der akkerbouwers. Van de Landbouwvoorlichtingsdienst wordt nog weinig geprofiteerd; de moderne weidebouwmethoden vinden zeer traag ingang. Wel werd de indruk verkregen, dat landbouwonderwijs bij de jongere generatie meer en meer ingang vindt. Een groep Friese boeren in deze groep munt uit door een betere bedrijfsvoering. Hetzelfde geldt voor veehouders van bouwboerenafkomst.

In de directe omgeving der stad Groningen hebben de veehouders tot 1941 voor een groot deel van de melkvoorziening van de stad Groningen zorg gedragen. Deze consumptiemelkerij heeft een bedrijfsstijl doen ontwikkelen, welke sterk afwijkt van die der overige veehouderijen. De veehouderij baseerde zich hier vooral op de plas melk. Aan eigen kalverenopfok werd weinig of niet gedaan; de handel nam een zeer belangrijke plaats in. Ook verder wijkt het bedrijfstype af, evenals de mentaliteit der boeren, zoals in de volgende hoofdstukken duidelijk zal worden. Daar het melken bij deze boeren een zeer vooraanstaande plaats inneemt, worden ze in Groningen "koemelker" genoemd.

Het begrip koemelker is echter zeer complex en komt in verschillende betekenissen voor. Volgens het Groninger Woordenboek van K. ter LAAN is een koemelker iemand die zijn melk in de Stad verkoopt. Dit is ook de oorspronkelijke betekenis. Onder Adorp, Aduard en Hoogkerk komt een groep landarbeiders voor, die door het pachten van los land geleidelijk opgeklommen zijn tot veehouder. Hun bedrijfstype, bedrijfsstijl en mentaliteit toont wel overeenkomsten met die

van de koemelker en daarom worden ze ook wel koemelker genoemd.

In de derde plaats wordt het begrip koemelker gebezigd, indien door bouwboeren of de meer ontwikkelde veehouders met een zekere verachting wordt gesproken over onontwikkelde, achterlijke veehouders, die alleen maar verstand hebben van koeien melken en wat handelen en kwanselen met vee, en zich verder nergens om bekommeren. De bedrijfsvoering is vaak, - niet altijd - ouderwets. Door de standsorganisaties is deze groep moeilijk te benaderen. Dikwijls treft men in deze kringen een sterk "veehoudersressentiment" t.o.v. de bouwboeren aan. De mentaliteit van deze groep komt bij de beschrijving der koemelkers wel naar voren en zal hier niet nader uitgewerkt worden. Met de melkleverantie aan de Stad hebben ze echter veelal niets uitstaande gehad. Daar men bij hen een soortgelijke mentaliteit ontdekte als bij de echte koemelkers, werden ze er mee over één kam geschoren.

In deze scriptie hebben we ons aan de oorspronkelijke betekenis van het woord koemelker gehouden, en bedoelen er derhalve consumptiemelkers mee, die de geproduceerde melk of zelf in de stad Groningen sleten of de melk aan een slijter verkochten.

In 1940 woonden er rondom Groningen rond 300 koemelkers. In 1941 werd het melkstandaardisatiebesluit van kracht, waardoor de rechtstreekse consumptiemelkerij was verdwenen. Men had te kiezen, of veehouder of slijter te worden. Alle geproduceerde melk werd sindsdien aan de zuivelfabriek geleverd, waardoor er thans alleen historische verschillen tussen de koemelkers en de overige veehouders bestaan.

Het hoofdprobleem van de scriptie is derhalve of en in hoeverre de bedrijfsstijl en de levensstijl zich hebben aangepast aan die, welke voor de Groninger veehouder als normaal is te beschouwen. Voorts zal worden getracht de knelpunten welke een verbetering in de weg staan, op te sporen.

Voor de bestudering van de koemelkers werd een enquête

gehouden onder 60 koemelkers met een bedrijfsgrootte van meer dan 5 ha. Daarnaast werden op ruime schaal interviews afgenomen van leidende personen, welke nauw met de koemelkers zijn betrokken en van wie verwacht mocht worden, dat ze deze groep goed kennen.

Via de Plaatselijke Bureauhouder en de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst werden de adressen van alle voor de enquête in aanmerking komende koemelkers verkregen. Door ons werden er 60 namen geheel willekeurig uitgekozen. Echter zo, dat aan de geografische verspreiding zo goed mogelijk werd voldaan.

De medewerking aan de enquête was goed te noemen; ook de bereidheid van de boeren om de gestelde vragen te beantwoorden was goed. Slechts in één geval werd van het enqueteren afgezien, omdat de betreffende koemelker debiel bleek te zijn. Enkele topfiguren, wie de lijst van geenqueteerde boeren werd getoond, vonden dat 40-45 geenqueteerden echte koemelkers waren; de overigen waren volgens hen geen echte koemelkers, hoewel ze aan de gestelde definitie voldeden. Deze maakten bij het enqueteren juist de beste indruk. Wel een bewijs dat het begrip koemelker los wordt gemaakt van een bepaald veehoudersbedrijfstype en gebonden wordt aan een bepaalde mentaliteit. Vele van de in deze scriptie naar voren gehaalde problemen gelden dan ook in ruimere kring dan uitsluitend de ex-consumptiemelkers.

Andere topfiguren achtten het zeer onwaarschijnlijk, dat, gezien de mentaliteit, alle vragen "naar waarheid" zouden zijn beantwoord. In enkele gevallen werd inderdaad deze indruk verkregen. Ook moest wel eens enig ijs worden gebroken om achter de waarheid te komen. Dit maakte het enqueteren tot een interessante, doch langdurige bezigheid.

GRONINGEN.

Voor 1825 was de Provincie Groningen een belangrijke zuivelprovincie. Door een complex van oorzaken, onder meer de veepest-epidemieën en de grotere welstand en sociaal aanzien der akkerbouwers in de nieuwe zeekeleipolders, welke ten voorbeeld werden gesteld, werd de provincie grotendeels in de richting van de akkerbouw gedreven. (HOFSTEE, 5 en 6). Tegenwoordig ziet men dan ook akkerbouw op gronden, die beter voor veehouderij zouden kunnen dienen (HOFSTEE, 6 en MINDERHOUD, 14), vooral aan de randen van het Centrale Weidegebied en in het gebied tussen Winsum, Warffum, Middelstum, Ten Boer en Bedum..

De stad Groningen had zich door het Stapelrecht tot een vrij belangrijke botermarkt ontwikkeld. Via Harlingen werd de boter vooral op Engeland verhandeld. (BOEKEL, 2).

De veeteelt stond in Groningen echter grotendeels in het teken van de vetweideerij; gefokt werd alleen voor de aanvulling van de eigen veestapel en voor de verkoop naar elders. Melkwinning kwam pas op de tweede of derde plaats. Reeds op 3- of 4-jarige leeftijd werd het melkvee van de hand gedaan. (MINDERHOUD, 14). De melk werd op de boerderij grotendeels gekarnd, waarbij de karnemelk naar het jo vee en de varkens ging. De boter werd door de boerin in korven aan jukken naar de stad gedragen, waar de boter aan de deur werd verkocht of op de markt afgeleverd. De consumptiemelk betrof de Stad van boe uit de directe omgeving. (In 1840 had Groningen ongeveer 25.000 inwoners)..

De Groninger boter was van slechte kwaliteit. RINKES BORGER (15) maakt melding van vervalsingen van de Groninger boter met Westfaalse zeer minderwaardige boter van hoogrode tot vuilwitte kleur, welke naar Friesland werd verkocht, en daar op de Leeuwarder markt samen met Friese boter onder de naam van Friese boter naar

Engeland verkocht. Een Engelse klacht over de "Friese" boter luidde als volgt:

"Onze klachten zijn, dat maar al te dikwijls in de huiken en in het midden der vaten oude en verkarnde boter, smeer en zelfs vet van nog mindere waarde gevonden wordt, klaarblijkelijk er zo ingelegd om de koper te bedriegen. enz."(CROESEN, 4)

In 1871 werd door het Genootschap van Nijverheid reeds over de wenselijkheid van het oprichten van zuivelfabrieken gesproken, doch door de verdere inkrimping van de veehouderij door de hoge graan- en cartonprijzen in de jaren na 1870, daalde de behoefte hieraan. In 1888 werden de eerste zuivelfabriekjes opgericht, wat een grote verbetering gaf, alhoewel er aanvankelijk nog klachten over de boter bleven, vooral door vermenging met margarine (MINDERHOUD, 14). In 1900 werd de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in de Provincie Groningen opgericht. De door deze Bond ingestelde boterkeuringen en kaaskeuringen an andere contrôles hebben zeer heilzaam gewerkt. Omstreeks 1900 was de zuivelbereiding reeds geheel van de boerderij naar de zuivelfabriek verplaatst. Op de bedrijven werd de vetweiderij voor een groot deel vervangen door melkveehouderij. Daar de Groninger weiden doorgaans van goede kwaliteit zijn, was de basis geschapen voor een bloeiende veehouderij . . . . .

Geheel anders ontwikkelde zich de toestand in de directe omgeving der stad Groningen. In 1840 bestond reeds een vorm van melkvoorziening, waarbij een groot deel der geproduceerde melk door de boeren in de stad werd uitgevent. Dikwijls kwam de combinatie koemelker - kweker voor. Vooral in de omgeving van de Tuinbouwstraat - Moesstraat in het Noorden der Stad beschikte men over een goede zavelgrond, die zich voor tuinbouw uitstekend leende. Verder op de diluviale zandgronden langs de Heereweg tussen Groningen en Haren. Door woningbouw zijn deze tuinbouwgebieden thans grotendeels verloren gegaan.

's Morgens om 3-4 uur stond de koemelker op, in enkele gevallen zelfs om 2 uur, om de koeien te melken. Hiervoor moest men dikwijls meer dan een uur rijden, doordat men op grote afstand los land had gepacht. Om 7 uur begon dan de slijterij; de melk werd op bokkekarren geladen en langs de straat uitgevent. Na afloop verzamelden de koemelkers zich in enkele stamcafé's, waarbij iedere wijk zijn eigen trefpunt had. Veelal ging men zich hier te buiten aan alcohol. Thuisgekomen, werd de bokkewagen beladen met groenten, die door de vrouw 's morgens gesneden waren, en 's middags door haar werden uitgevent. In vele gevallen werd na het middagmelken de melk nog eens uitgevent. De melkers gingen 's avonds tussen 6 en 8 uur naar bed, om de volgende morgen weer op tijd present te zijn. De Zondag verschilde niet van de overige dagen, de melk werd evengoed gevent.

Omstreeks 1890 vestigden zich in de Stad weliswaar enige particuliere zuivelfabriekjes, doch veel betekenis hadden ze niet. Ze legden zich toe op de bereiding van boter. Ze waren zeer primitief ingericht: van een der fabriekjes is het verhaal bewaard gebleven, dat men in het koude jaargetijde een roggebrood in de melk hing om het zuringsproces te bespoedigen. De boter ging naar de Groninger markt, de karnemelk werd langs de straat verkocht. Ook de melkoverschotten der koemelkers werden gekarnd, waarbij de eindproducten dezelfde weg gingen. Een gelukkige omstandigheid zowel voor de fabriekjes als voor de boer was, dat de Groninger bevolking ^{steeds} steeds prijs stelde op dunne karnemelk. Daar kon men voor zorgen: de pomp leverde goedkoop water. Dikwijls bezigden de boeren echter ook gewoon slo water. Met de consumptiemelk ging het trouwens soortgelijk: op het oog nogal vette melk werd met water verdund, waarbij men zover ging, dat de klanten nog juist niet wegliepen. Omstreeks 1900 kwamen melkinrichtingen in gebruik, die zich aan dezelfde praktijken schuldig maakten, en het met de hygiëne niet nauw namen. Met de landelijke bepaling dat consumptiemelk onverdund moest zijn, en een minimum

vetgehalte van 2.80 % moest bezitten, werd het dus niet nauw genomen. Contrôle hierop was er nagenoeg niet. (Wegens gebrek aan literatuur: MONDELING VERSTREKTE GEGEVENS).

Aan de vraagstukken t.a.v. de melkvoorziening en de melkverkoop rondom de stad Groningen is dus nauwelijks aandacht besteed. Pas in het begin der 20-ste eeuw, toen door de verdieping van de medisch-hygiënische inzichten duidelijk werd, dat aan het gebruik van ondeugdelijke melk gevaren voor de gezondheid verbonden kunnen zijn, begonnen de gebreken in de melkvoorziening de aandacht te trekken.

In 1905 ging de Stad een onderzoek instellen naar de kwaliteit van de geleverde consumptiemelk. Op grote schaal werden monsters getrokken van de aan de consument afgeleverde melk. De resultaten waren allerbedroevendst. Aan het licht kwam, hoe algemeen de melkvervalsing geworden was: van de 171 getrokken monsters bleken 131 zeer duidelijk vervalst door verdunning met water. De overige 40 monsters konden aan zeer matige eisen voldoen, alhoewel de onvervalstheid niet steeds vast stond. Er werden monsters aangetroffen met een vetgehalte van 1.45% vet. Ook ernstige vervuiling kwam voor (JAARVERSLAG Gezondheidsdienst 1906). Dit was voor de gemeente Groningen een reden om een Gemeentelijke Keuringsdienst in het leven te roepen, welke in 1908 haar werkzaamheden kon beginnen. Hoewel het aanvankelijk processen-verbaal regende, werd toch geleidelijk de toestand beter. In 1909 werd een commissie ingesteld voor hygiënische winning en distributie van melk. In het verslag van deze commissie worden de stalrichtingen der koemelkers zo slecht mogelijk genoemd: onvoldoende ruimte, gebrek aan licht en lucht, vuil, terwijl men doorgaans over slecht water de beschikking heeft. In 1911 werd nagaan, of de oprichting van enkele modelstallen verbetering zou kunnen brengen. Het advies luidde echter, dat deze te duur zouden produceren en daardoor geen gunstige invloed op de volksgezondheid

uit zouden kunnen oefenen. Hierbij dient opgemerkt te worden, dat de Groninger bevolking kwaliteitsmelk steeds veel te weinig op prijs heeft gesteld. Een koemelker, die aan hygiënische melkwinning ging doen en daarom een prijsverhoging moest doorvoeren, zag onherroepelijk zijn melkomet dalen. Zelfs tegen het Stads- en Academisch Ziekenhuis rezen klachten wegens het betrekken van slechte melk om maar goedkoop te kunnen. Bij een trekking van twee monsters bij dit Ziekenhuis in 1908 bleek het ene te zijn afgeroomd en het andere besmet te zijn door een aan een uierziekte lijdende koe. Het algemene standpunt was, dat als de melk eerst gekookt werd, er geen gevaar te duchten viel. (JAARVERSLAG Gezondheidsdienst 1908). Volgens officiële zegslieden is er dan ook nergens in Nederland zo weinig aan de consumptiemelk verdiend als in Groningen. Een beeld hiervan geven de prijzen van de consumptiemelk in Februari 1924:

Amsterdam . . .	12.-.13 ct.	Rotterdam	11 - 12 ct
Haarlem	12 ct.	Maastricht	11 ct.
Eindhoven . . .	9 ct.	Groningen	9 ct.

(Cijfers archief Prov. Keuringsdienst v. Ware

Het jaarverslag van de Gemeentelijke Keuringsdienst van 1910 noemde 8% van de winkelmelk ondeugdelijk en 7% van de openbareweg-melk. Het gemiddelde vetgehalte was toen gestegen tot 3.188%. De stad Groningen had toen inmiddels als enigste in den lande de minimum-eisen vastgesteld op 3% vetgehalte. Verreweg de grootste hoeveelheid consumptiemelk kwam van de koemelkers, het overige deel werd geleverd door een 5-tal melkinrichtingen: D. van Hoorn, Renken, "De Nijverheid", "Stad en Lande" en "de Vredewold".

De Gemeentelijke Keuringsdienst kon alleen maar maatregelen treffen binnen de gemeente Groningen. Dit gaf aanleiding tot moeilijkheden, daar vele koemelkers, die met vervalste melk werden aangetroffen, verklaarden de melk ten verkoop aangeboden te hebben voor een koemelker buiten de gemeente, niet wetende dat deze vervalst was. Op deze wijze trachtte men de bewijslast ingewikkeld te maken. Daarom werd in 1917 de Gemeentelijke Keuringsdienst opgeheven en de Provinci-

ale Keuringsdienst in Levensmiddelen en andere Waren in het leven geroepen. Bij de in werking treding van de Warenwet in 1919 werden deze Provinciale Keuringsdiensten als keuringsgebied erkend. In 1922 werd de Dienst omgezet in de Provinciale Keuringsdienst van Waren.

In 1932 verscheen het Rapport: "de Melkvoorziening van de Stad Groningen en haar verbetering" van G.KAPSENBERG (12). De Stad (met toen 107.000 inwoners) had een melkverbruik van 50.000 liter per dag. Een drietal melkinrichtingen verzorgden toen 20% van de melkbehoefte, of 10.000 liter. Deze hadden 74 slijters in dienst. De overige 80% of 40.000 liter was boerenmelk. $\frac{2}{3}$ deel der consumptiemelk werd binnen de grenzen der gemeente Groningen geproduceerd; het overige deel door de randgemeenten van Groningen. In de gemeente Groningen woonden 140 koemelkers, waarvan er 69 koemelker-slijter waren; de overige 71 koemelkers, leverden de melk aan 122 slijters. Buiten de gemeente Groningen woonden 52 koemelkers-slijters, terwijl voorts nog 21 slijters van buiten de gemeente melk betrokken. 121 koemelkersslijters en 143 slijters distribueerden dus de boerenmelk. De melklopen waren dus gemiddeld 150 liter groot, wat door het rapport een grote versnippering werd genoemd. Echter was de melkloop van de slijters in dienst van de melkinrichtingen slechts 125 liter groot. De samenstelling der melk werd deugdelijk genoemd: door processen-verbaal was deze op peil gehouden. De staat en infectiositeit daarentegen ongunstig. De melkwinning geschiedde zeer onhygiënisch, terwijl bij 168 melkverkopers een melklokaal ontbrak. Veelvuldig werd bij het vee mastitis, besmettelijk verwerpen en uiertuberculose geconstateerd. Als lichtpunten werden genoemd het ontbreken van melk over lange afstanden aangevoerd, de snelheid waarmee de melk de consument bereikte en de aanwezigheid van waterleiding op veel koemelkersbedrijven. Er werd gepleit voor een centraal ontvangstation van de boerenmelk en een ventverbod op Zondag.

Wat in het Rapport KAPSENBERG opvalt is in de eerste plaats het grote aandeel van de gemeente Groningen in de consumptiemelkproductie, ondanks de geringe oppervlakte cultuurgrond, waarover deze gemeente de beschikking had. De oorzaak hiervan is, dat veel koemelkers wel in of nabij de Stad woonden, doch hun land haddergepacht buiten de gemeente. Het was voor hen aantrekkelijker in de Stad te wonen, daar de melk daar toch heen moest. Doordat men van te voren nooit wist, waar men land zou pachten, en bovendien het gepachte losse land dikwijls rondom de Stad verspreid lag, was de Stad altijd de centrale plaats. Na 1922 is het aandeel der Stad geslonken, doordat enerzijds door stadsuitbreiding cultuurgrond verloren ging, en anderzijds meer melk benodigd was.

In de tweede plaats valt in het Rapport-KAPSENBERG op het geringe percentage consumptiemelk dat van melkinrichtingen betrokken werd. In Groningen heeft altijd een vrees voor melkinrichtingen bestaan, en werd steeds de voorkeur gegeven aan boerenmelk. Deze vrees was nog versterkt door een typhus-epidemie in 1923 door een melkinrichting veroorzaakt. De betreffende melkinrichting had melkflessen gespoeld in door typhusbacillen besmet kanaalwater. 287 gezinnen werden door de epidemie getroffen. In 1924 brak wederom een typhusepidemie uit, eveneens door een melkinrichting veroorzaakt. Juist in die tijd veroorzaakte de landbouwerisis een scherpe melk-prijzdaling bij de industriemelkers, waardoor de belangstelling voor de consumptiemelk sterk toenam. Velen begonnen met het slijten der melk in de Stad. Door onderbieding van 1 à 2 cent per liter drongen ze zich er langzamerhand tussen, vooral ten koste van de melkinrichtingen. Zelfs tegenwoordig valt in Groningen nog een antipathie tegen flessenmelk te bespeuren.

De boeren die de melk aan de melkinrichtingen leverden, hadden even goed als de koemelker-slijters en de koemelkers die de melk aan de slijters verkochten, te zorgen voor een constante hoeveelheid. Zo eiste de melkinrichting "De Nijverheid" bijv. dat in

het najaar en in de winter minstens 70% van de voorzomer-hoeveelheid geleverd moest worden.

In April 1935 werd het melkventverbod op Zondag door de Groninger Gemeenteraad goedgekeurd.

Op 11 November 1940 werd het melkstandaardisatiebesluit van kracht. Alle geproduceerde melk moest aan een zuivelfabriek of melkinrichting geleverd worden. De consumptiemelk werd teruggebracht op een vetgehalte van 2.50%. Daarmee was aan de melkvoorziening door de koemelkers een einde gekomen, en werden zij ook industriemelker. De melkslijters was het verboden melkvee te houden, zodat de koemelker-slijters voor de keuze kwamen te staan, of slijter of veehouder te worden. Door de onzekerheid t.a.v. de voedselpositie in de oorlog kozen de meesten voor het veehoudersberoep. Dit besluit wordt thans door verschillende koemelkers betreurd, wegens de betere sociale positie van de slijter als werknemer dan de kleine zelfstandige veehouder.

Na de bevrijding werd bij een wet van 5 April 1946 het standaardisatiebesluit van consumptiemelk gehandhaafd. Deze wet is thans nog van kracht. Bij verschillende koemelkers leeft echter een sterk verlangen om weer met melkslijten te mogen beginnen.

Tegenwoordig verzorgen een viertal melkinrichtingen de consumptiemelkvoorziening van de stad Groningen, en wel "De Nieuwe Groninger Melkinrichting" van Hofman en Wassenaar, de melkinrichting "De Volharding", een melkinrichting van de "D.O.M.O." en een van de "Lijempf".

Doordat de grote Groninger zuivelindustrieën als de Coöperatieve zuivelfabriek "De Ommelanden" en de Coöperatieve Zuivelfabriek te Bedum en de beide fabrieken van de "Lijempf" te Brittil en Winsum na de oorlog door hun productie voor de export in staat waren betere prijzen uit te betalen dan de Groninger consumptiemelkinrichtingen ontstond er in Groningen een tekort aan consumptiemelk. Op het ogenblik moeten dan ook grote hoeveelheden consumptiemelk velders aangevoerd worden, vooral uit Franke

III. H E T G R O N D G E B R U I K .

In de directe nabijheid van een grote stad zou men in de eerste plaats tuinbouw verwachten. Rondom Groningen is dat evenwel niet het geval. Wel is reeds gewezen op het tuinbouwgebied in het Noorden der Stad, waar vroeger de combinatie koemelker-kweker voorkwam; ten behoeve van de woningbouw is dit tuinbouwgebied thans verdwenen. Binnen de gemeentegrens van Groningen komt alleen tuinbouw van zeer geringe omvang voor op de diluviale zandrug tussen Groningen en Haren, de Noordelijke uitloper van de Hondsrug. Door bebouwing is ook dit tuinbouwgebied aan het verdwijnen.

Wel vindt men tuinbouwgebieden van grotere omvang op de veenkoloniale dalgronden onder Hoogezand-Sappemeer (fijnere koolsoorten en groenten), op de laagveengronden onder Paterswolde (aardbelegroenten), en voorts onder Loppersum, Zandweer en Uithuizen op zavelgronden. Op de woudgronden onder Zuidwolde en Bedum vinden we grovere tuinbouw in de vorm van koolteelt.

De gronden in de directe omgeving van Groningen zijn nagenoeg geheel in gebruik als weiland, voor akkerbouw of tuinbouw zijn deze gronden minder geschikt. Ten Noorden en ten Westen van de Stad treft men zware klei aan, die meestal sterk knippig is en daarom vooral voor veehouderij in aanmerking komt. Ten Zuiden der Stad vindt men behoudens een smalle zandrug laagveengronden, klei op veen en broekgronden. Ten Oosten der Stad vindt men eveneens klei op veen waarbij soms het z.g. roodoornverschijnsel optreedt, terwijl men ook kattenklei aantreft. Doordat de bodemkaart van dit gebied van de Stichting voor Bodemkartering nog in bewerking is, kon hiervan geen gebruik worden gemaakt.

Daar de koemelkers over 6 gemeenten verspreid wonen, en wel in de gemeenten Groningen, Noorddijk, Bedum, Adorp, Hoogkerk en Haren, en in alle gemeenten onder de landbouwende bevolking een kleine minderheid vormen, behalve in de gemeente Groningen en in

mindere mate ook voordruk is voor ons alleen de landbouwstatistiek over de gemeente Groningen van belang.

De oppervlakte cultuurgrond bij de Groninger landbouwende bevolking in gebruik (valt dus niet samen met de oppervlakte binnen deze gemeente door het pachten van land buiten de gemeente), was als volgt verdeeld:

jaar	bouwland	grasland	kwekerij
1935	46	2003	38
1940	31	1874	32
1945	83	1499	25
1950	29	1489	24
1954	28	1430	23

Bij de 60 geënquêteerden:

24	969	5

Wat de rechtsvorm van grondgebruik betreft, overheerst zeer sterk de pacht. In de gemeente Groningen:

jaar	opp.cultuurgr.	eigendom	eigenaars	gepacht	pachte
1940	1935	149	24	1786	275
1950	1542	144	22	1298	201

De 60 geënqueteerde koemelkers hadden 998 ha in gebruik, waarvan 889.5 ha gepacht en 108.5 ha eigendom (resp. 89 en 11%). Zuivere eigendom kwam slechts in 3 gevallen voor; in 8 gevallen was het bedrijf gedeeltelijk eigendom. Een veel voorkomende situatie was een eigen huis met bedrijfsgebouwen in of in de directe nabijheid van de Stad en bijgepacht los land her en der verspreid. De grondeigenaren behoren over het algemeen niet tot de kring der boeren doch tot de gesitueerde (vaak aristocratische) Groninger families, die de grond bezitten als geldbeleggingsobject. Er bestaat dan ook meestal geen band tussen de eigenaars en de pachters. Ook enkele Groninger maatschappelijke instellingen en de Stad zelf (door onteigening ten behoeve van de woningbouw) zijn vaak de grondeigenaar.

Voor het pachten van land heeft rondom Groningen altijd al een scherpe concurrentie bestaan. Daardoor waren de pachtprizen zeer hoog. Het land werd meestal voor een of twee jaar verpacht. Voor 1910 vond de verpachting algemeen plaats bij inschrijving met

gesloten brieven. Dit systeem is bij de koemelkers nog zeer goed bekend, en met huivering wordt er aan teruggedacht. Men was nooit zeker hoeveel land men zou krijgen. Men schreef voor veel te veel land in, doch als men te laag ingeschreven had, kon het gebeuren dat men een jaar lang nagenoeg zonder land kwam te zitten. Vooral voor de weinige industriemelkers werd de toestand zeer moeilijk, daar deze minder voor de melk beurden. Bij de koemelkers heerste vrij algemeen de stelregel: wat meer landhuur - wat meer water door de melk. Ook gebeurde het, dat een voor een hoeveelheid land gegadigde koemelker na de inschrijving op "het zweetkamertje" van de notaris werd ontvangen, en hem meegedeeld werd, dat de verhuurder hem het land we toewilde, maar dat hij nog f 5.-- te laag was. De koemelker, die dit maar moest geloven, dus maar bijbieden.

Na 1923 werd het land uitsluitend publiek verpacht. Hierme waren de misstanden allerminst uit de weg geruimd. Bij de verpachtingen, die in café's gehouden werden, ging het dikwijls zeer luidruchtig toe. Door een groot alcoholgebruik werden de gemoederen nog eens extra verhit. Meermalen moest de notaris waarschuwingen laten horen al "Het land wordt niet verkocht heren, maar verpacht!" Dikwijls wisten bepaalde koemelkers na afloop niet, hoeveel land ze gepacht hadden, waar het lag en voor welke prijs. Voor de publieke verpachtingen werden zeer veel onderlinge afspraken gemaakt, doch zelden werden ze nagekomen. Heel veel onderkruiperij kwam voor, waaruit familieveten ontstaan zijn, die nu nog niet zijn bijgelegd. Volgens sommige zeggelieden waren de misstanden een gevolg van de typische koemelkersmentaliteit. Volgens enkele koemelkers echter waren ze een gevolg van nervositeit bij de koemelkers, die een week voor de publieke verpachtingen niet meer konden slapen. Een ding is echter zeker, dat gebrek aan organisatie bij de koemelkers, om de misstanden tegen te gaan, een belangrijke rol heeft gespeeld. Tevens miste de koemelker de solidariteit en de karaktervastheid om onderling gemaakte prijsafspraken na te komen.

In 1923 werd in Groningen een afdeling van de Bond van Landpachters en Hypotheekboeren opgericht. Van de zijde der landverpachters en de notarissen werd hier fel tegen gereageerd, omdat men in die tijd hierin slechts een brok communisme zag. Meermalen werd het alternatief gesteld: bedanken - of geen land meer. Een paar koemelkers hebben echter met succes het hoofd er voor gehouden. Van de geënuquêteerden zijn thans 31 (55%) lid van deze Bond.

Daar het land dikwijls voor slechts een jaar werd verpacht, bestond er voor de koemelker geen gelegenheid een bemesting op langere termijn, zoals een fosfaat- en een kalibemesting, toe te dienen. Om het land voor rooibouw te behoeden, was door de verpachter dikwijls als voorwaarde gesteld, dat geen stikstofmeststoffen mochten worden gebruikt. Deze laatste bepaling werd echter veelal door de koemelkers ontdoken door 's nachts chilisalpeter te zaaien.

Bijzonder heilzaam heeft hier in 1937 de pachtwet gewerkt, waardoor de koemelker rechtszekerheid kreeg, en de voorwaarden werden geschapen voor een betere bodemexploitatie.....

De pacht prijzen bedragen thans bij een 6-jarige pachtovereenkomst voor los land f 125.- - f 165.- Voor boerderijen van f 170.- - f 190.-

De bedrijfsgroottes waren in 1946 in de gemeente Groningen als volgt:

grootte	1 - 5 ha	5 - 10	10 - 20	20 - 30	30-40	40
aantal	56	34	54	18	2	-

Van de geënuqueteerde bedrijven waren deze cijfers als volgt:.

14	27	17	2	-

Daar er 26 geënuqueteerden buiten de gemeente Groningen woonden, en wel verspreid over de gemeenten Noorddijk, Haren Hoogkerk, Aadorp en Bedum, moeten deze aantallen van de geënuqueteerden worden afgetrokken. De frequentieverdeling wordt dan:

11	16	6	1	-

De frequentieverdeling van de bedrijfsgroottes der geënuqueteerden in

de gemeente Groningen klopt dus goed met de frequentieverdeling van alle bedrijven in deze gemeente. Met de eigendom-pachtverhouding bleek hetzelfde. Wij menen daarom aan te mogen nemen, dat de geëngquêteerde koemelkersbedrijven een goede afschaduwing vormen van alle koemelkersbedrijven.

We kunnen de conclusie trekken, dat de koemelkersbedrijven buiten de gemeente Groningen gemiddeld groter zijn dan binnen de gemeente.

IV. DE BEDRIJFSVOERING.

Voor de oorlog had de consumptiemelker zijn eigen typische van de industriemelkers sterk afwijkende bedrijfsvoering. Ter vergelijking kunnen dienen de veebezettingscijfers van de gemeente Groningen (een typische koemelkersgemeente) en van de gemeente Aduard (een typerende gemeente voor het Centrale Weidegebied) in de jaren 1935 en 1939:

<u>1935</u>	<u>opp.weiland</u>	<u>tot.jongvee</u>	<u>melk-en kalfk. mestvee</u>	<u>Totaal</u>	
Aduard	2654	1540	2835	664	5139
Groningen	2003	576	2762	253	3650
1939:					
Aduard	2691	2036	3374	554	5948
Groningen	1880	720	2839	213	3770

Deze absolute getallen uitgedrukt in aantallen per ha.

1935. Aduard	0.54	1.07	0.25
Groningen	0.28	1.38	0.13
1939 Aduard	0.75	1.25	0.21
Groningen	0.38	1.51	0.11

In de gemeente Aduard kwamen globaal per ha tweemaal zoveel jongvee en mestvee voor dan in de gemeente Groningen, doch de bezetting aan melkvee was er aanzienlijk lager.

De consumptiemelker moest het gehele jaar door aan de klant of aan de slijter een constante hoeveelheid melk afleveren. Had hij een tekort aan melk, dan was hij genoodzaakt melk bij te kopen terwijl eventuele overschotten aan melk of aan een andere koemelker werden verkocht, of aan de fabriek werden geleverd. Deze transacties brachten echter financieel nadeel mee, waarom er voor gezorgd werd, het gehele jaar door een constante hoeveelheid melk te hebben. Dit had tot gevolg dat in de tijd van dalende melkgift, in de nazomer en in de herfst, veel melkrijke dieren werden aangekocht en bijna afgemolken koeien als vetweider van de hand werden gedaan of soms op

het bedrijf zelf werden **vetgemest**.

Daar wegens de betere melkprijs van de consumptiemelk de opfok van kalveren relatief duurder kwam, geraakte allengs de toestand zo, dat aan fokken niet of weinig werd gedaan. De koemelker raakte hierdoor geheel op de handel georiënteerd; de veestapel wisselde over het algemeen snel ^{nieuwe koeien}. De gezondheidstoestand van het vee liet veel te wensen over. Vooral tuberculose kwam veel voor. Veel reagerende koeien uit Friesland en van het Hogeland, waar de boeren zich voor de oorlog reeds vrijwillig van hun reactiedieren ontdeden, werden graag op de Groninger veemarkt gekocht. Deze reageerders zijn doorgaans melkrijke dieren. Zelfs tot in 1950 ging men door met het aankopen van reageerders, waardoor deze zich in dit gebied sterk ophoopten.

Op exterieur en vetgehalte werd weinig gelet; als er maar genoeg melk onder de dieren zat. De echte koemelkerskoeien waren dan ook vaak oude koeien met grote hanguiers, een grote plas melk, een laag vetgehalte en een slecht exterieur. Aan melkcontrole en aan stamboek werd niet gedaan. Men kon veelal alle Nederlandse veeslagen in de koemelkersveestapel aantreffen.

Ook de koemelkersveestapels zijn thans T.B.C.-vrij, dank zij het krachtige ingrijpen t.a.v. de verplichte T.B.C.-bestrijding door de Gezondheidsdienst van Dieren in Groningen, ondanks de tegenwerking van vele koemelkers, en zelfs ^{van} veterinaire zijde. Wel komen nog vrij veel specifiek reagerende dieren voor.

Mocht men uit het grote aantal melkkoeien per ha bij de koemelkers tot een intensief bodembebruik concluderen, dan vergist men zich: het weiland werd over het algemeen slecht verzorgd en weinig en ondoelmatig bemest. De dichte melkveebezetting was mogelijk door de aankoop van zeer veel wintervoer, vooral krachtvoer, aardappelschillen en enorme hoeveelheden pulp. Voor de oorlog boerden een paar koemelkers geheel zonder land: het vee stond winter en zomer op stal en leefde geheel van aangekocht voer. Vandaar de naam

koemelker: het melken van koeien en het verkopen van melk stond op de eerste plaats. Voorts was de handel belangrijk; in de laatste plaats voelde men zich pas boer.

Na de oorlog hebben de veebezettingscijfers zich als volgt ontwikkeld:

1947	opp. weiland	tot.jongvee	melk-en kalfk.	mestvee	Totaal
Aduard:	2540	1908	2279	480	4755
Groningen:	1593	774	1745	204	2649
In 1954:					
Aduard:	2458	1981	2698	561	5335
Groningen:	1430	994	1661	147	2832

Drukken we deze absolute getallen weer uit in aantallen per ha:

jaar	plaats	jongvee per ha.	melk-en kalfk/ha	mestvee/ha
1947	Aduard	0.79	0.90	0.19
	Groningen	0.49	1.09	0.13
1954	Aduard	0.81	1.09	0.23
	Groningen	0.69	1.16	0.10

Zowel in de gemeente Groningen als in Aduard zien we een intensivering van de veebezetting, doch de structuur der veebezetting toont nog aanzienlijke verschillen, die echter sinds 1947 wel kleiner geworden zijn. Door de opheffing van de consumptiemelkerij hebben de koemelkers zich in hun bedrijfsvoering aangepast, welke aanpassing nog maar gedeeltelijk voortgeschreden is. De vetweideij, welke in de gemeente Aduard niet te verwaarlozen is, heeft in de gemeente Groningen weinig betekenis. De bezetting aan melk- en kalfkoeien is in de gemeente Groningen nog steeds hoger, de jongveebezetting nog lager. De oude consumptiemelkerstraditie in de bedrijfsvoering der koemelkers speelt blijkbaar nog wel een rol.

De 60 geënuquêeerde koemelkers hadden ⁷970 ha weiland 621 stuks jongvee, 1187 stuks melk- en kalfkoeien en 116 stuks mestvee. Per ha: 0.64 stuks jongvee, 1.22 stuks melkvee en 0.12 stuks mestvee. Deze cijfers vertonen wederom een zeer sterke over-

eenkomst met die der gemeente Groningen. Wij aarzelen daarom dan ook niet, alle bij het onderzoek gevonden percentages, te betrekken op de gehele koemelkersgemeenschap. De vetweiderij kwam over het algemeen op de grotere bedrijven voor, waar meer melkerij een extra arbeidskracht noodzakelijk zou maken, welke niet te krijgen was, of zich niet betaald zou maken. Vooral de oudere, meer gezeten koemelkers zonder eigen arbeidskrachten deden aan vetweiderij. Over het algemeen vindt men bij de koemelkers nog relatief veel wintermelk.

De koemelkersbedrijven zijn voor het grootste deel gezinsbedrijven. Bij de geënuquêterden kwamen slechts 9 vaste arbeiders en 9 inwonende knechts voor. Van ouds is men gewend geweest, het zonder vreemd personeel te doen, en met tegenzin gaat men er toe over. De personeelsvoorziening in dit gebied is weliswaar moeilijk; vooral goede melkers zijn moeilijk te verkrijgen, doch van een noodtoestand kan allerminst gesproken worden: slechts in een geval zat een koemelker dringend om een melker verleggen. Wel had men in veel gevallen het werk onvoldoende in de macht, doch men dacht er niet aan om een vreemde arbeidskracht aan te trekken door de grote hoogte van de arbeidslonen. Tegen de loonshoogte had men geen bezwaren. Men was unaniem van mening, dat een melkende landarbeider, welke de boer op f 103.- in de week komt (met inbegrip van sociale lasten), gezien zijn arbeidsprestaties vergeleken met de overige bevolkingsgroepen, niets teveel verdient. Wel was men ook unaniem van mening, dat deze lonen door de boer, gezien de huidige lage melkprijzen, niet betaald kunnen worden. Men redde zich daarom zonder een arbeider. Er worden dan ook lange arbeidsdagen gemaakt: om 4 uur tot 5.30 staat men op, terwijl men 's avonds om 6.15 tot 8.30 klaar is, met weinig verschil tussen Zondagen en werkdagen. Bovendien melken 39% der huisvrouwen regelmatig mee, en nog 21% af en toe. Dit moet in de moderne maatschappij als een ongewenste toestand worden beschouwd. Er was bij vele koemelkers een wrangheid ten opzichte van het werk te bespeuren.

Het is overigens opmerkelijk, hoe weinig de melkmachine bij de koemelker ingang vindt: slechts 7 melkmachines werden aangetroffen. Het melken zit de koemelkers nog te veel in het bloed, slechts in uiterste noodzaak zal hij op de melkmachine overstappen. 5 koemelkers waren tevreden over het gebruik van de melkmachine; 2 waren ontevreden. Bij de boeren, die met de hand molken stond de melkmachine over het algemeen in een slecht gerucht. Voor menige koemelker zou de melkmachine, mits hij de capaciteiten bezit om deze goed te bedienen, een (niet te overschatten) verlichting van het werk kunnen zijn. De oudere koemelkers zullen over te weinig aanpassingsvermogen blijken te beschikken, en zullen de geestelijke eigenschappen missen, om het gebruik van een melkmachine tot een succes te maken.

De bedrijfsvoering der koemelkers is nog grotendeels ouderwets, alhoewel er bij de jongere generatie wel enige vooruitgang te bespeuren is. Laten we dit aantonen aan het al of niet lid zijn van een melkcontrôlevereniging, op een goed geleid veehoudersbedrijf een onmisbaar ding. 27 (45%) waren hiervan lid. Vergelijken we de leeftijdsopbouw van alle koemelkers met die van de leden van een melkcontrôlevereniging, dan geeft dat het volgende beeld:

Geboren	1880-1890	1890-1900	1900-1910	1910-1920	1920-1930
Aantal	4	17	17	19	3
lid contrôle ver.	1	4	7	13	2
Percentages	25	24	41	74	67

Duidelijk blijkt, dat de leden van de melkcontrôleverenigingen meer te vinden zijn onder de jongere, dan onder de oudere koemelkers. Hoewel verschillende leden de melkcontrôle wel duur vonden, was men toch ~~allem~~ ^{wel} overtuigd van het belang van een melkcontrôlevereniging. Van de niet-leden waren de hoofdbezwaren tegen de melkcontrôleverenigingen de volgende: te duur (13 x), te oud om er nog mee te beginnen (6 x), te veel zwendel (4 x), al te veel geschrijf in de we-

reld (2 x), wil het vetgenante liever niet weten want een goede koe zou wel eens een slechte kunnen blijken te zijn. (1 x). 5 koemelkers waren geen lid omdat door veel handel hun veebeslag te snel wisselde. 13% der koemelkers is thans lid van een rundveestamboek. 63% heeft een zwartbont veebeslag, 2% een zwartblaar beslag en 35% nog een gemengd veebeslag. 22% van de koemelkers doet aan kunstmatige inseminatie.

Wat de winning van wintervoer betreft, worden nagenoeg alleen de van ouds beproefde, ouderwetse methodes toegepast. Van de 56 koemelkers, die gras inkuilden, bezigden alle 56 de warme Friese methode. Een koemelker was begonnen met de voordroogmethode. Verschillende koemelkers hadden andere methodes van inkuilen beproefd, doch waren weer op de warme Friese methode overgestapt. Slechts 3% der koemelkers liet gras drogen. Het hooien geschiedt nagenoeg geheel op de oude wijze: slechts 5 koemelkers (8%) maakten gebruik van hooiruiteren. Het arbeidsprobleem en de hoge kosten werden voortdurend als bezwaar aangevoerd tegen nieuwere methodes.

De bodembemesting is over het algemeen nog weinig intensief en weinig rationeel, zoals de volgende cijfers aantonen:

stikstof		fosfor		kali	
kg per ha	aantal	kg per ha	aantal	kg per ha	aantal
0	2	0	14	0	29
50-250	19	50-150	18	50-150	14
300-500	32	200-350	22	200-300	5
550-900	7	400-550	6	300-450	2

(De kunstmestgiften zijn niet gesplitst naar de soorten in verband met de verschillende gehalten; de daardoor ontstane fout werd verwaarloosd.) Op het land van één koemelker was nog nooit kunstmest gestrooid. Het land stond er echter niet slecht voor. Van de 14 koemelkers, die geen fosfaat strooiden, waren er maar 4, die dit deden op grond van de resultaten van een grondonderzoek; de overige 10 vonden fosfaat te duur of achtten een fosfaatbemesting niet nodig als er maar stalmest werd gestrooid. 8 koemelkers (13%) verkochten

hun stalmest,

6 (10 %) een deel ervan. 30 koemelkers (50%) hadden wel eens aan grondonderzoek gedaan, ongeveer de helft door "Grouw", de andere helft door het Bedrijfslaboratorium voor Grond- en Gewasonderzoek te Groningen. 27 koemelkers (45%) waren van mening, dat grondonderzoek voor hun bedrijf wel van belang was; de overigen (55%) vonden het grondonderzoek weggegooid geld, of hadden geen mening. De indruk werd verkregen, dat in weinig gevallen de bemesting ook werkelijk op de resultaten van het grondonderzoek was gebaseerd.

Zeer opvallend is het geringe gebruik, dat de koemelkers van de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst maken. 82% (50) hadden er nooit of sporadisch contact mee. 29 (48%) wisten zelfs de naam van de rayonassistent niet te noemen. Van de 10 koemelkers (17%), die wel contact met de Voorlichtingsdienst hadden, waren er 6 overtuigd van het nut van dit contact. Het enigste wat bij deze 6 opvalt, is dat zij alle na 1905 geboren zijn. Van alle koemelkers waren er 49 (82%) van mening, dat contact met de Voorlichtingsdienst voor hun bedrijf geen nut zou hebben, 5 hadden geen uitgesproken mening. Het is niet mogelijk, de bonte staalkaart van meningen over de Landbouwvoorlichtingsdienst hier weer te geven, doch de voornaamste en meest voorkomende bezwaren waren: een ander kan mij niet veel meer leren, het is toch maar theorie, we weten toch al wel wat ze te vertellen hebben, er lopen al teveel ambtenaren over mijn erf. etc., etc.

Voorshands moeten de kansen voor de Landbouwvoorlichtingsdienst in dit gebied als ongunstig beschouwd worden, alhoewel er voor de Voorlichtingsdienst een grote taak zou liggen. Vooral in de veevoedingssector is vermoedelijk nog veel te rationaliseren. Veel hoort men de klacht, dat de pulp, welke in zeer grote hoeveelheden gevoerd wordt, lang zo goed niet is als voor de oorlog. De oorzaak is gelegen in de onjuiste koolhydraat-eiwitverhouding voor melkvee door te grote pulpaankopen en een te geringe hoeveelheid eiwit door de hoge krachtvoerprijzen. Voor de oorlog waren een kg. krachtvoer en een kg. consumptiemelk ongeveer gelijk in prijs, en wer-

den of zeer grote hoeveelheden krachtvoer verveeters. De krachtvoeraankopen vormden de eiwitbron; het weiland was voor het vee "de verblijfplaats in de zomer" en werd extensief benut. Tegenwoordig is de prijs van een kg krachtvoer gelijk aan de prijs van 2 kg melk, en daar schuilt voor deze bedrijven een belangrijk knelpunt. Het zou daarom voor deze bedrijven van zeer veel belang zijn indien een grote hoeveelheid eiwitrijk ruwvoeder in het bedrijf gewonnen zou kunnen worden, doch deze intensivering van het grondgebruik is, zoals we reeds gezien hebben, nog maar zeer beperkt voortgeschreden. De voorwaarden voor een betere bedrijfsvoering zijn voorts alsnog ongunstig: het gehele cultuurpatroon van de koemelker is nog van dien aard, dat op korte termijn geen belangrijke verbetering is te verwachten. De geestesstructuur is nog niet die van de moderne mens, die zich bewust is van zijn plaats in de maatschappij, zich er een integrerend deel van voelt, die rationeel handelt, en ook niet anders kan doen. De koemelker neemt stelling in tegenover de maatschappij, hij moet zich ertegen verdedigen, hij heeft een minderwaardigheidscomplex. Door wat hem in het verleden is overkomen en ook door de vele handel is hij wantrouwig. Hij probeert zelf winst te maken ten koste van anderen en hij verwacht, dat anderen dat willen doen ten koste van hem. (Later zullen wij nog nader op de geestesstructuur van de koemelker ingaan.) Hij begrijpt dan ook niet, dat een assistent van de Voorlichtingsdienst geheel belangeloos bij hem komt, om hem van goede raad te dienen. Het komt voor, dat na een bezoek van de rayonassistent, waarbij hij velerlei advies heeft gegeven, hem de vraag wordt gesteld: "Wat kwam U hier nu eigenlijk doen, wat was Uw bedoeling?" of "Voor welke firma komt U?".

Van de uitwendige factoren, welke een betere bedrijfsvoering in de weg staan, willen we de volgende noemen:

1. De zeer verspreide ligging der grond. Eerder is er reeds op gewezen, dat de meeste koemelkers verspreid liggend los land pachtten rondom de Stad Groningen, binnen een straal van ongeveer 8 km, terwijl ze zelf in of vlak buiten Groningen wonen. Door de invoering van de

pachtwet is deze toestand thans gelixere. Een grootscheepse herverdeling der grond, gepaard gaande met een verplaatsing van koemelkersbedrijven uit de Stad naar een ten opzichte van het land geschikte plaats zou zeer gewenst zijn. Op het oogenblik stuit de bedrijfsuitoefening binnen de bebouwde kom van Groningen door allerlei bepalingen op vele moeilijkheden. De stad Groningen zou in staat gesteld zijn, een paar koemelkersbuurten te saneren en te bestemmen voor moderne woningbouw.

2. Door de uitbreiding van de stedelijke agglomeratie van Groningen zien vele koemelkers op langere of kortere termijn zich in hun bestaan bedreigd, door onteigening van de grond. Dit geeft een gevoel van onzekerheid en werkt een goede bedrijfsvoering niet in de hand. In dit verband moet worden opgemerkt, dat het door vele koemelkers als een onrechtvaardigheid beschouwd wordt, dat zij als pachter bij het verlies van hun kostwinning door onteigening van de grond, op geen enkele wijze aanspraak kunnen maken op schadeloosstelling; dit in tegenstelling tot andere groepen der bevolking. Het zou de moeite waard zijn, dit probleem eens nader te bestuderen.

3. De moeilijkheden in de arbeidsvoorziening zullen een belemmering vormen voor een betere bedrijfsvoering, daar moderne arbeidsmethoden veelal meer arbeid vragen. De koemelker is echter gauw geneigd hier een dooddouner van te maken. Dikwijls moet de rayonassistent dan ook de opmerking horen: "Joe kinn't hail mooi zeggen, mijnheer, maar ik mout 't aalmaal moar doun!" Dat de meerdere arbeidskosten resulteren in meer en beter voer, dringt onvoldoende tot de koemelker door: de eerste uitgaaf is voor hem doorslaggevend.

4. Daar de bedrijfsgrootte vroeger nogal wisselde, doordat niet vaststond, hoeveel land men bij de publieke verpachtingen zou weten te bemachtigen, hadden de veestallen vaak een semi-permanent karakter; had men veel land gepacht, en dus meer vee dan stalruimte, dan werd gauw een houten of asbest platen loods opgetrokken, waarin het vee werd gestald. Op het oogenblik zijn de veestallen nog dikwijls erg pri

mitief ingericht, wat een goede veeverzorging met een goede kalmte.

Van de niet-uitwendige factoren willen we behalve de nog in ander verband te bespreken en reeds besproken factoren, in het kader van dit hoofdstuk nog noemen de handel. We hebben reeds beschreven, hoe voor de oorlog de handel een uiterst belangrijke rol in de consumptiemelkersbedrijfsvoering speelde.

De laatste jaren neemt het boerenbezoek aan de Groninger veemarkt sterk af. De handel is nagenoeg geheel in handen van veehandelaren gekomen. Een boer die zelf een koe koopt op de markt is een zeer ongewone verschijning geworden. Meestal wordt hij genooierd: "Hm, daar staat ook 'n boer mit 'n koe!", of enkele kooplui die hier op azen, trachten hem de koe voor een niet te hoge prijs afhandig te maken. Ook het gewone marktbezoek door boeren, om met de prijzen op de hoogte te blijven, neemt af. De veehandel wordt dan ook meer en meer commissiewerk.

De koemelkers daarentegen zijn nog erkende verschijningen op de markt, die daar geen Dinsdag zullen ontbreken. De Dinsdag is voor hen de Zondag. Ze kennen alle handelaren, en behartigen de handel nog geheel zelf. De verkoop van vee gebeurt nog wel eens aan huis aan een handelaar, doch de aankoop geschiedt op de markt, zonder tussenkomst van een handelaar. Een koemelker, die de handel zelf niet verricht, mist zelfs een flink stuk sociaal aanzien, hij mist het effect. De café's bij de markt vormen het grote trefpunt. Vroeger kwam hier veel alcoholmisbruik voor, doch dit neemt de laatste tijd af. De koemelkers zijn altijd nog ~~altijd~~ ~~sterk~~ ~~gewetst~~ in het verzwijgen van gebreken.

Alhoewel de fokkerij reeds meer in ere gekomen is, zoals we eerder reeds aantoonde, neemt de handel bij vele koemelkers toch nog een grote plaats in. Bij de enquête achtten weliswaar 75% der koemelkers (45) het beter om eigen kalveren op te fokken, dan om melkvee aan te kopen, doch het handelen zit hen nog te veel in het bloed, om het te laten.

